

TO THE HISTORY OF EXPLORATION OF THE KUIALNYTSKYI (SOTNYKIVSKYI) CEMETERY IN ODESSA

Taras Goncharuk

DSc (History), Professor

Odessa I. I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

tarasiy2004@ukr.net

In the article was made an attempt to analyze the historiography of the studying of the cemetery of the Kuialnyk suburb, located in Odessa, which contain the tombstones (the crosses), similar to the Zaporozhian Cossack tombstones. Also the research includes the correct dating of the oldest signed tombstone of the Cemetery (1791), that was at first documented by the scientist Roman Shuvalov. Author proposed the version that people buried in the Cemetery could be former Black Sea Cossacks and their descendants, who went to work to the quarry of Odesa. The scholar noted that at the Cemetery were also buried the relatives of those stonemasons who had extracted the stones for the construction of the modern symbol of Odesa – the Potemkin Stairs.

Keywords: *the Cossack cemeteries, the necropolis of Odessa, Odessa, Kulianik.*

Тарас Гончарук

Доктор історичних наук, професор

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

tarasiy2004@ukr.net

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КУЯЛЬНИЦЬКОГО (СОТНИКІВСЬКОГО) КЛАДОВИЩА М. ОДЕСИ

До уваги читачів запропоновано інформацію про історіографію вивчення кладовища передмістя Куяльник, що розташоване в межах міста Одеси й містить надгробки (хрести) подібні до надгробків запорозьких козаків. В замітці доводиться правильність датування найстаршого підписаного надгробку кладовища 1791 р., що свого часу стверджував дослідник Роман Шувалов. Висувається версія, що поховані на кладовищі могли бути колишніми чорноморськими козаками та їхніми нащадками, які пішли працювати до каменоломень Одеси. Вказується, що на кладовищі поховані в тому числі й родичі тих каменярів, які здобували каміння для спорудження сучасного символу Одеси – Потьомкінських сходів.

Ключові слова: *козацькі кладовища, некрополь, Одеса, Куляник.*

Куяльницьке (Сотниківське) кладовище, що розташоване в межах міста Одеси на схилі Шкодової гори неподалік Хаджибеївського лиману, протягом кількох останніх десятиліть привертає жваву увагу дослідників та аматорів вивчення минулого. Назва одеського передмістя Куяльник

(Малий Куяльник) поблизу якого розташоване кладовище, вочевидь, пов'язана з назвою, яку мав Хаджибеївський лиман у XVIII ст. – Великий Куяльник. Це зумовлює і назву вказаного кладовища. Народна ж назва «Сотниківський» вочевидь виникла на честь хреста заокругленої форми в центральній частині кладовища, надпис на якому містить слова: «...здесь спочиває младеніць /антифимъ синъ марка сотни /ченка августа 21 / 1824 года» [14, с. 2]. Надгробки (переважно хрести) Куяльницького кладовища є унікальними пам'ятками історії та народної матеріальної культури, що вражають різноманітністю форм. Каменярі, які мешкали у одеському передмісті Куяльник, у виготовлені намогильних хрестів поєднували збереження давніх запорозьких традицій з їхнім розвитком, використовуючи для того м'яке та пластичне місцеве каміння – вапняк. Це зумовлює необхідність збереження та наукового вивчення вказаного кладовища.

Аналіз публікацій присвячених Куяльницькому та розташованим неподалік від нього Усатовому та Нерубайському кладовищам вже було зроблено в статті Юрія Слюсаря [12, с. 73]. Тут ми зупинимося лише на одному аспекті вивчення кладовища, базуючись на двох наукових виданнях, а саме: на публікації відомого одеського краєзнавця, дослідника некрополів Одещини Р. Шувалова (1911 – 2002 рр.), що вийшла друком 1992 р. та публікації археолога, дослідника палеоліту І. Сапожникова 1999 р. (обидві публікації, попри їхню наукову цінність, невеликі за обсягом, тому у подальшому ми називатимемо їх брошурами) [9].

Вищезгаданий аспект стосується датування найстарішого надгробного хреста з надписом, що розташований на кладовищі. Р. Шувалов у своїй брошурі датував цей хрест 1791 р., наводячи і надпис на ньому: «здсьпо /гребнь / рабъ / божи / ін хс/ младенць иоанъ/ року божиа / 1791» [14, с. 30]. І. Сапожников наводячи цей же надпис з посиланням на І. Шувалова подав іншу дату – не 1791, а 1771 рік. Пояснюючи своє датування І. Сапожников, стверджує: «Відзначимо, що Р. Шувалов датує його [хрест] 1791 р. Таке різночитання пояснюється тим, що третю цифру дати пошкоджено. Складається враження, що її очищали від вапна за допомогою гострого ножа. Автор кілька разів детально досліджував дату на хресті й прийшов до висновку, що третя цифра може бути 1 або 7, але ніяк не 9» [9, с. 61].

Стосовно ситуації, що склалася навколо датування найдавнішого підписаного хреста кладовища та вищенаведеної цитати І. Сапожникова нам би хотілося зробити кілька зауважень. По-перше, Р. Шувалов нічого не писав про пошкодження вищезгаданого хреста. І в своїй брошурі, і в замальовці, що зберігається в його особистому архівному фонді [3, арк. 32], він чітко датує хрест 1791 р. Це пояснюється тим, що хрест було пошкоджено саме у проміжок часу між виходом брошури Р. Шувалова (1992 р.) та брошури І. Сапожникова (1999 р.). Автор цих рядків може підтвердити, що ще в середині 1990-х рр. на хресті абсолютно ясно читалася дата 1791 рік.

По-друге, на нашу думку (виходячи з власних спостережень за станом вказаного надгробку протягом низки років), причиною пошкод-

ження хреста було не невдале очищення від вапна ножем, а намагання штучно «збільшити його вік» (користуючись м'якістю матеріалу з якого хрест зроблено), переробивши цифру 9 на 7. Зазначений акт вандалізму, а також подальші спроби невідомих осіб «навести» вже виправлену на хресті дату, призвели до того, що, на сьогодні, на хресті автентичним виглядає лише написання першої цифри дати поховання, а останні дві цифри взагалі неможливо розібрати.

По-третє, датування надгробку 1771 р. ніяк не вписується в поширену в літературі думку про заснування поселень під Хаджибеєм (Куяльника, Нерубайського та Усатового) колишніми запорозькими козаками після зруйнування Січі 1775 р. Звичайно українське населення у межиріччі Південного Бугу та Дністра (так званій «Ханській Україні») з'явилося набагато раніше, але прізвища (прізвиська) багатьох мешканців передмістя Куяльник XIX ст. свідчать про їх запорозьке, а не просто українське, походження (на що звертав увагу Р. Шувалов [14, с. 10]).

Нарешті, по-четверте, досить важко пояснити, яким чином могло з'явитися дитяче поховання в цій місцевості під час розгортання в ній бойових дій російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Адже вже у вересні-жовтні 1769 р. околиці Хаджибея були спустошені загоном запорожців полковника Семена Галицького. Притому було взято не лише чималу здобич (36 тисяч коней, тисячу голів рогатої худоби, чотири тисячі овець та 180 верблюдів [11, с. 463-464; 1, с. 28]), але й захоплено у полон турок і татар, в тому числі дітей, які пізніше були «презентовані» членам царської родини та вищим сановникам імперії (серед них, зокрема, був «хлопчик Кутай аулу Буркут», хрещений наслідником престолу Павлом, який за царювання останнього став його фаворитом Іваном Кутайсовим [7, с. 113]). У 1770 р. терени навколо Хаджибея були піддані ще більшому спустошенню запорожцями кошового отамана Петра Калнишевського та іншими військами відділу генерал-майора Олександра Прозоровського (калмиками, донськими козаками та ін.). Під час цього походу в запеклому бою було здобуто усе місто Хаджибей окрім фортеці. Як зазначалося в журналі російської армії, всі вороги, які тоді у фортеці Хаджибея «заперлися не встигли, ...зовсім були переможені та знищені, а мирні мешканці в полон взяті й до поселення в Новоросійську губернію відправлені» [5, с. 179–180]. Тоді в краї (околицях Хаджибея та Аджидере) було захоплено та примусово виселено до російських володінь «до 5000 тисяч волохів обох статей, 222 розкольника, 24 єврея, 153 чоловік циган» [6, с. 360]. Воєнні дії в районі Хаджибею та прилеглих теренах велися з липня до початку вересня 1770 р. Запорожці здійснювали походи під Хаджибей і у 1771 р. [11, с. 496], хоча, за твердженням сучасного історика Г. Шпитальова: «На 1771 р. Очаково-Хаджибейський район, спустошений у попередню кампанію деташементом О. Прозоровського, для російського командування значення втратив» [13, с. 171]. Повторимо, що за таких умов неясно, як могло у 1771 р. тут з'явитися поховання «младенця Йоанна». І. Сапожников жодних пояснень щодо цього не надає.

Виходячи з вище наведених аргументів, вважаємо набагато ймовірнішим датування найдавнішого збереженого на сьогодні підписаного надгробку Куяльницького кладовища подане Р. Шуваловим – 1791 рік. Це підтверджується і тим, що хрест «младенца Йоанна» оточений масивом інших надгробків, в тому числі з надписами ХІХ ст., що опосередковано свідчить про безперервність поховань на кладовищі в кінці ХVІІІ – ХІХ ст. В разі датування хреста 1771 р., це було б неможливо через події не лише згаданої війни 1768 – 1774 рр., але й російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. В такому разі також не ясно, чому в міжвоєнний період запорожці, які насправді втекли до околиць Хаджибея після зруйнування Січи 1775 р., не були виселені звідти за Дунай, як це було передбачено артикулом V пунктом 3 російсько-турецької Айналікавакської конвенції 1779 р. [4, с. 363]. Датування найстарішого підписаного надгробку кладовища запропоноване Р. Шуваловим (1791 р.) може подекуди змінити погляд на початки історії одеського передмістя Куяльник (Малий Куяльник). Вони цілком можуть бути пов'язаними, не з 1775 р., а з наданням «великим гетьманом» Григорієм Потьомкіним 1 березня 1790 р. чорноморським козакам (колишнім запорожцям) земель між Південним Бугом (Богом) – на сході, Дністром – на заході, дорогою Бендери – Соколи (Вознесенськ) – на півночі і лиманами та морем – на півдні. Як писав пізніше у своєму вірші Антон Головатий:

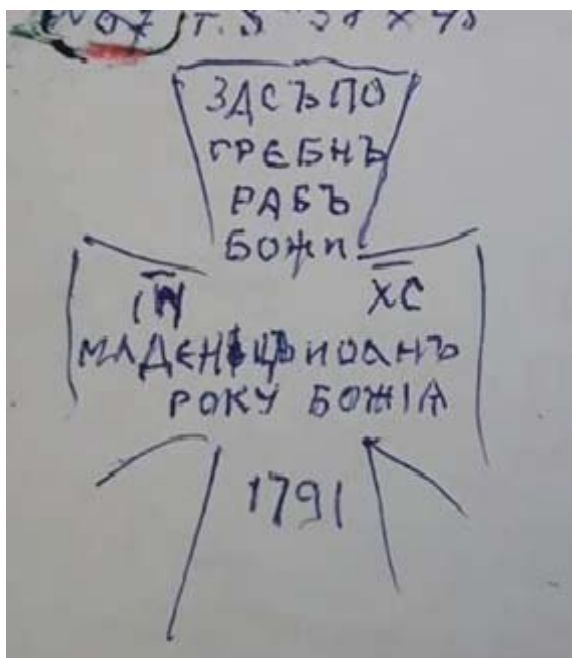
«...Да й дав же гетьман [землю] од Дністра до Богу,
Границя по бендерську дорогу,
Дністровський і Дніпровський обидва лимани,
В них добувати рибу, справляти каптани...» [8, с. 207]

До наданих тоді чорноморцям земель входив і Хаджибей з околицями (в опублікованих документах навіть згаданий чорноморський «полковник Аджибей», який у вересні 1790 р. доповідав про «мешканців слобод, які підлягають Чорноморському війську» [10, с. 200]). Як відомо, значна частина чорноморців не забажала переселятися 1792 р. на землі по р. Кубань і залишилися в цьому краї, взявши участь у розбудові Одеси.

Відповідь на запитання про час заснування передмістя Куяльник можливо можна буде знайти, порівнюючи прізвища його мешканців у ХVІІІ – ХІХ ст. зі списками Запорозького та Чорноморського козацьких військ. Необхідними є також дослідження ролі каменярів Куяльника та інших одеських передмість у розбудові Одеси ХІХ ст. Наприклад, нам вдалося встановити, що прізвища Шмигора присутнє на хресті Куяльницького кладовища датованого 1840 р. [14, с. 27], співпадає з прізвищами власників каменярень Куяльника (Малого Куяльника), які 1837 р. видобували каміння для спорудження сучасного символу Одеси – Бульварних (Потьомкінських) сходів [2, арк. 115]. Вважаємо, що подальші дослідження історії Куяльницького (Сотниківського) кладовища Одеси принесуть ще чимало наукових відкриттів.

Ілюстрація 1. Фрагмент з книги Р. Шувалова: Шувалов Р. Про що розповів некрополь (Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси). – Київ, 1992. – С. 30.

Ілюстрація 2. Фрагмент із замальовок надгробків Куяльницького (Сотниківського) кладовища Р. Шувалова: Держархів Одеської області. – Ф. Р-8187. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 32.

Джерела та література:

1. Гончарук Т.Г. Запорозьке козацтво та Хаджибей (Одеса). Середина XVI ст. – 1775 рік // Одеса козацька. Наукові нариси. Видання друге, змінене та доповнене. – Одеса, 2008. – 239 с.
2. Держархів Одеської області. – Ф. 59. – Оп. 2. – Спр. 459. – Ч. IV.

3. Держархів Одеської області. – Ф. Р-8187. – Оп. 1. – Спр. 35.
4. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и подписание). – М.1955. – 384 с.
5. Журнал военных действий армий Ея Императорского Величества 1770 года. – СПб., Бг. – 351 с.
6. Журнал генерал-фельдмаршала князя А.А. Прозоровского. – СПб., Бг. – 784 с.
7. Маркевич А. Граф Иван Павлович Кутайсов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.23. – С. 113-132.
8. Мороз Д. Как справляли черноморцы свое новоселье на Тамани и какие были по сему случаю речи и песни // Киевская старина. – 1883. – Т. V. – №1. – С. 207.
9. Сапожников И. В. Каменные кресты предместий Одессы (конец XVIII – XIX вв.) – Ильичевск, 1999. – 98 с.
10. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб., 1896.– Т.3. – С. 200.
11. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
12. Слюсар Ю. Історичні цвинтарі Шкодової гори як об'єкт уваги науковців і краєзнавців-аматорів в останнє десятиріччя ХХ ст. та основа подальшого розвитку історичного краєзнавства та пам'яткоохоронної справи на Одещині // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Липень 2005 р. – Одеса, 2005. – С. 73-78.
13. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в Російсько-турецьких війнах 1768 – 1774 років. – Запоріжжя, 2004. – 240 с.
14. Шувалов Р. Про що розповів некрополь (Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси). – Київ, 1992. – 89 с.

References:

1. Honcharuk T.H. Zaporoz'ke kozatstvo ta Khadzhybey (Odesa). Seredyna XVI st. 1775 rik, Odesa kozats'ka. Naukovi narysy. Vydannya druhe, zminene ta dopovnene. Odesa, 2008. 239 s. [in Ukrainian].
2. Derzharkhiv Odes'koyi oblasti. F. 59. Op. 2. Spr. 459. Ch. IV.
3. Derzharkhiv Odes'koyi oblasti. F. R-8187. Op. 1. Spr. 35.
4. Druzhinina E. I. Kyuchuk-Kaynardzhiyskiy mir 1774 goda (ego podgotovka i podpisaniye). M., 1955. 384 s.
5. ZHurnal voyennykh deystviy armiy Eya Imperatorskogo Velichestva 1770 goda. SPb., Bg. 351 s.
6. ZHurnal general-fel'dmarshala knyazya A. A. Prozorovskogo. SPb., Bg. 784 s.
7. Markevich A. Graf Ivan Pavlovich Kutaysov, Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. T. 23. S. 113-132.
8. Moroz D. Kak spravlyali chernomortsy svoye novosel'ye na Tamani i kakiye byli po semu sluchayu rechi i pesni, Kiyevskaya starina. 1883. T. V. №1. S. 207.
9. Sapozhnikov I. V. Kamennyye kresty predmestiy Odessy (konets XVIII – XIX vv.) Il'ichevsk, 1999. 98 s.
10. Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazach'yego voyska. SPb., 1896. T. 3. S. 200.
11. Skal'kovs'kyu A. O. Istoriya Novoyi Sichi abo ostann'oho Kosha Zaporoz'koho. Dnipropetrovs'k, 1994. 678 s. [in Ukrainian].
12. Slyusar Yu. Istorychni tsvyntari Shkodovoyi hory yak ob'yekt uvahy naukovtsiv i krayernavtsiv-amatoriv v ostannye desyatyrichchya XX st. ta osnova podal'shoho rozvytku istorychnoho krayernavstva ta pam'yatkookhoronnoyi

spravy na Odeshchyni, Visnyk Odes'koho istoryko-krayeznavchoho muzeyu. Lypen' 2005 r. Odesa, 2005. S. 73-78.

13. Shpytal'ov H. H. Viys'kova sluzhba zaporoz'koho kozatstva v Rosiys'ko-turets'kykh viynakh 1768 – 1774 rokiv. Zaporizhzhya, 2004. 240 s. [in Ukrainian].

14. Shuvalov R. Pro shcho rozpoviv nekropol' (Kuyal'nyts'ke kozats'ke kladovyshche mista Odesy). Kyiv, 1992. 89 s. [in Ukrainian].

Тарас Гончарук

К истории изучения Куяльницкого (Сотниковского) кладбища в Одессе

Вниманию читателей предложено анализ информации и историографию изучения могильника Куяльницкого предместья, расположенного в Одессе, в котором находятся надгробия (кресты), аналогичные надгробиям запорожского казачества. Кроме того, исследование доказывает правильную датировку самой старой подписанной надгробной плиты на кладбище (1791 г.), которая была впервые задокументирована ученым Романом Шуваловым. Автор публикации предложил версию, что люди, похороненные на кладбище, могли быть бывшими черноморскими казаками и их потомками, которые отправились на работу в карьер Одессы. Ученый отметил, что на кладбище были также похоронены родственники тех каменщиков, которые добывали камни для строительства современного символа Одессы - Потемкинской лестницы.

Ключевые слова: казацкие кладбища, некрополь, Одесса, Куляник.

Отримано 3.12.2018 р.